

ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ В ІСПАНІЇ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ (1982-1996 РР.).

Церковно-державні відносини в Іспанії в умовах утвердження демократії (1982-1996 рр.). В статті досліджуються особливості взаємодії церкви та держави після проголошення аконфесійності Іспанії конституцією 1978 року. Соціально-економічна модернізація країни привела до оновлення місцевого католицизму та зміни його ставлення до демократії. Хоча багато питань освіти, шлюбу, сім'ї, регулювання народжуваності виступали предметом гострих дискусій, церква в цілому підтримала перехід Іспанії до демократії.

Ключові слова: демократизація, консолідація демократії, релігія, церква, церковно-державні відносини, свобода віросповідання.

Церковно-государственные отношения в Испании в условиях утверждения демократии (1982-1996 гг.). В статье исследуются особенности взаимодействия церкви и государства после провозглашения аконфессиональности Испании конституцией 1978 года. Социально-экономическая модернизация страны привела к обновлению местного католицизма и изменению его отношения к демократии. Хотя многие вопросам образования, брака, семьи, регулирования рождаемости выступали предметом острых дискуссий, церковь в целом поддержала переход Испании к демократии.

Ключевые слова: демократизация, консолидация демократии, религия, церковь, церковно-государственные отношения, свобода вероисповедания.

Church-state relations in Spain in the conditions of democracy (1982-1996 biennium). The article studies the features of interaction of the state and the Church after the separation of the Church from the state (Constitution of 1978). Ratification of the Spanish Constitution in December 1978 demonstrated the socio-political

changes in Spain. Article 18.3 states that the country « is no state religion». The Catholic Church has a special status , but the law "On freedom of religion" , which was signed in July 1980 , provided the equal legal status of all churches , religions and religious communities. February 21, 1990 signed an agreement on cooperation between the State and the federations of religious associations of evangelical Protestant and Jewish communities. The Constitution allowed for the dissolution of the marriage. In the act of 7 July 1981, the notion of «divorce». This law caused objections from the Catholic Church. The law "On control of the right to education" (1985) also raised objections on the side of the church. The church has responded to the difficult issue of abortion . In accordance with the Organic Act to amend article 417 of the Penal Code (1985) in Spain legally allowed to have abortions. After the signing of Spain a number of international acts universal Spain became a secular state in which there is no official state religion.

Keywords: democracy, consolidation of democracy, religion, Church, Church-state relations, freedom of religion.

Взаємовідносини держави і релігії вимагають у кожен історичний період конкретного розгляду, покликаного розкрити специфіку участі релігії в державній політиці та особливості використання релігії політичними діячами. Історизм у підході до питання впливу релігії на державу тим більше необхідний, що це призводило як до конструктивних, так і до деструктивних наслідків.

Іспанія має тривалу історію взаємин з католицькою церквою. Релігійні норми, звичаї і традиції донині є невід'ємною частиною соціально-культурного життя населення. Унікальність ситуації по відношенню до церкви і релігії склалася в Іспанії у зв'язку з тим, що традиційно глибокі і тісні зв'язки держави і церкви зберігалися тут до ХХ століття. Всі іспанські конституції – 1812, 1837, 1869 і 1876 рр., включаючи конституцію Першої Іспанської Республіки, оголошували католицизм офіційною релігією [6, с. 255].

Особливо трагічними для церкви стали роки II Республіки (1931–1936) і Громадянської війни (1936–1939). «Іспанія перестала бути католицькою», – сказав напередодні прийняття конституції 1931 р. міністр М. Асанья, маючи на увазі лише те, що за новим законом католицизм втрачав статус офіційної релігії [1].

Католицька церква вступила в союз з режимом Ф. Франко, який був встановлений в результаті Громадянської війни. Свідомо підтримуючи режим, церква дистанціювалася від нього в останні роки його існування. Деякі єпископи, священики і віруючі вважали поновлені обговорення Другого Ватиканського собору (1962-1965 рр.) несумісними з союзом церкви і держави. Після смерті Ф.Франко кардинал Вісенте Енріке-і-Тарранкон, президент Єпископальної конференції Католицької церкви, відкрито підтримав перехід до демократії.

Досліджуючи місце католицької церкви в демократичній Іспанії було використано роботи російських науковців Л.В. Пономарьової, С.М. Хенкіна, І.В. Данилевич, Т. Б. Коваль, К. А. Лагоди та інших [2; 4; 5; 6; 7; 10].

Так, у монографії Л.В. Пономарьової «Іспанський католицизм ХХ століття» міститься не тільки історія католицького руху в Іспанії ХХ ст., але і роздуми найбільших представників католицької та світської культури про національний характер іспанців та шляхи становлення іспанської самосвідомості. Особливе місце в монографії займає оригінальне дослідження автором теорії і практики світської організації католицизму «Опус деї» [8].

Серед західних дослідників варто виокремити Д. Лямасарес Фернадеса, Х.Рамона Монтеро, Р. П. Діас-Салазар де Амагро, Д. Розенберга Х. Р. Альвареса, Х. М. Парілья Фернадеса Іглесіаса, Х. Л. Мартінеса Лопес-Муньїса, Е. Молано [11-13; 20-26].

Так, Д. Лямасарес Фернадеса присвятив увагу вивченню принципів та моделей взаємовідносин між церквою та державою, між державою та різними релігійними конфесіями, між державою та ідеологічними групами (релігійними та нерелігійними) [13].

Х.Рамон Монтеро є автором ряду праць, присвячених зазначеній проблемі. Він дослідив рівень релігійності громадян, їх політичні уподобання в контексті їх релігійності. Автором представлена значна кількість статистичних даних із різних досліджень і статистичних джерел, особливо з двох національних опитувань, проведених в 1982 і 1984 рр., відповідно, про релігійність іспанців та їх ставлення до політики [22-25].

Д. Розенберг висвітлив місце релігійних меншин в Іспанії, врегулювання відносин між державою і релігіями. Підкреслює важливе значення релігійного плюралізму, який розглядається ним: як розвиток відносин католицької Церкви і політичної влади і громадянського суспільства; розвиток відносин особистості до гегемонії влади; аконфесійність держави [26].

Р. П. Діас-Салазар де Амагро розглядає зв'язок між політичною культурою та релігійною культурою, відносини між політичними та релігійними інститутами, стратегії щодо релігійної політики тощо [11].

Більшість науковців стверджують, що церква не стала на перешкоді демократичних перетворень.

Ратифікація Конституції Іспанії в грудні 1978 р. наочно продемонструвала соціополітичні зміни в Іспанії і схвальне ставлення Ватикану до них.

Конституція вмістила фундаментальні принципи в цій області, зробивши акцент як на свободи громадян, так і у відносинах між державою і релігійними віруваннями. Стаття 14 Конституції Іспанії заборонила дискримінацію серед іспанців саме з релігійних міркувань. Стаття 18.1 «гарантує свободу ідеології, релігії і віросповідання людей і співтовариств», підкріплюючи це положення умовою, що «ніхто не може бути примушений робити заяви щодо своїх релігійних та ідеологічних переконань».

У статті 18.3 йдеться про те, що в країні «немає державної релігії». Це порушило традиційний для Іспанії союз між державою і Католицькою церквою.

Католицька церква, проте, має більш глибокі корені в іспанському суспільстві, ніж будь-яка інша. Конституція визнала цей соціальний факт і надала церкві певні привілеї в порівнянні з іншими релігіями. Стаття 18.3

свідчить, що «влада повинна брати до уваги релігійні вірування іспанського суспільства і повинна підтримати послідовні відносини співпраці з Католицькою церквою та іншими релігіями» [3].

Католицька церква має особливий статус, але закон «Про свободу релігії», підписаний у липні 1980 р., надав рівний правовий статус усім церквам, релігіям і релігійним громадам. Проте вони повинні реєструватися в спеціальному реєстрі з метою оприлюднення факту свого існування (ст. 3) [14]. У відповідності з цим законом при міністерстві юстиції була створена «Консультативна комісія зі свободи релігії», яка складалась з представників адміністрації та релігійних конфесій. Комісія займалася всіма питаннями, що стосувалися застосування закону про свободу релігії, вона надавала звіт за угодами, підписаними з релігійними конфесіями, які мали «добре відомий вплив в Іспанії» (статті 7 і 8).

Іспанська соціалістична робітничка партія, що прийшла до влади в жовтні 1982 р., продовжила попередню політику у релігійній сфері.

14 липня 1989 р. «Консультативна Комісія з релігійної свободи» визнала, що іслам є глибоко вкоріненою релігією в Іспанії. У тому ж році була створена в Мадриді Іспанська федерація ісламських релігійних організацій, до якої належали практично всі ісламські громади, зареєстровані в реєстрі релігійних організацій міністерства юстиції.

21 лютого 1990 р. були підписані угоди про співпрацю між державою та федераціями релігійних об'єднань євангельських протестантів та єврейських громад. Ці угоди поклали край традиції релігійної нетерпимості. У відповідності зі статтею 7.1 закону «Про свободу релігії» в листопаді 1992 р. були укладені угоди про співробітництво між іспанською державою та Євангельською федерацією релігійних об'єднань Іспанії, з Федерацією єврейських громад Іспанії та з Ісламською комісією Іспанії [15-17].

Кримінальний захист релігійної свободи здійснюється на основі Кримінального кодексу, ухваленого в листопаді 1995 р., в частині «Злочини

проти свободи совісті, релігійних почуттів і поваги до померлих» у статтях 522, 523, 524, 525, 526 [9].

Конституція країни спричинила скасування, анулювання чи прийняття законів, які врегульовували питання, пов'язані з ідеологією і католицькою вірою. Дві особливі області – шлюбне регулювання і освіта.

В католицькій церкві шлюб нерозривний. В останньому варіанті Цивільного кодексу Іспанії перед прийняттям конституції було встановлено, що канонічний шлюб повинен укладатися у випадках, якщо хоча б один партнер є католиком; цивільний шлюб був дозволений тільки у випадках, коли жоден партнер не був католиком (стаття 42 Цивільного кодексу і Закону від 24 квітня 1958 р.). Так як стаття 52 Цивільного кодексу передбачала, що «шлюб розривається тільки в разі, якщо один з подружжя помирає», цивільний шлюб теж був нерозривний. Стаття 32.2 Конституції Іспанії передбачає, проте, що закон регулює форму шлюбу, вік вступаючих в шлюб людей, їх права, обов'язки, а також «підстави для розлучення і їх наслідки». Конституція ж дозволила розірвання шлюбних уз, тобто розлучення. Закон від 7 липня 1981 р. привів у відповідність з конституцією сферу шлюбних відносин, особливо це торкнулося статей 42–107 Цивільного кодексу. У ньому з'явилося поняття «розлучення». Католики і некатолики тепер отримали право одружуватися і розлучатися, стикаючись тільки з перешкодами морального характеру [18]. Цей закон викликав несхвалення з боку католицької церкви.

Свобода ідеології визнається статтею 16 Конституції Іспанії, свобода освіти регулюється статтею 27. На них засновані відповідні закони про освіту: Органічний закон «Про статус освітніх закладів» від 19 червня 1980 р. і Органічний закон «Про регулювання права на освіту» від 23 липня 1985 р. З середини XIX ст. Католицька церква зберігала в Іспанії майже монопольний контроль над приватною освітою до рівня університетів. Опір, з яким католицька ієрархія зустріла Органічний закон «Про контроль за правом на освіту», був набагато сильнішим, ніж у ситуації з цивільним шлюбом і розлученням. Схвалений у національному парламенті закон, церква оскаржила

в Конституційному суді, який 27 червня 1985 р. оголосив, що закон відповідає конституції за винятком статті другорядного значення.

Складно відреагувала церква на проблему абортів. Згідно з Органічним законом про зміну 417 статті Кримінального кодексу (1985 р.) в Іспанії юридично дозволили робити аборти [19]. Церква вважає, що людське життя починається з моменту зачаття, а тому однозначно забороняє аборти, розцінюючи їх як свідоме вбивство невинного і беззахисного. Тому цілий ряд документів іспанського єпископату був спрямований проти узаконених урядом соціалістів абортів.

Незважаючи на формальне відділення, держава продовжувала фінансування церкви: в 1987 р. держава виділила католицькій церкві субсидій на загальну суму 110 млн. доларів, хоча термін дії передбачений конкордатом 1953 р. формально закінчився у 1980 р. До 1985 р. платникам податків дозволяли виділяти до 10 % прибуткового податку для пожертвувань католицькій церкві. За законом 1987 р. платник податку міг вибрати між відрахуванням 0,52 % прибуткового податку католицькій церкві або розподілом його урядом на культурні цілі. Ще 3 роки уряд поступово зменшував субсидії Церкви, після чого зовсім припинив їх.

Окремою проблемою, якою почав перейматися іспанський єпископат, стала проблема імміграції. Нею іспанська церква зацікавилась з 1994 р., коли з'явився перший офіційний документ, присвячений імміграції. Головна ідея полягала в тому, щоб священики та їх паства з терпінням і повагою ставилися до приїжджих, у всьому допомагаючи їм, пам'ятаючи про заповіді християнської любові до кожної людини незалежно від її кольору шкіри, соціального стану, мови, культури, а також віросповідання. Це, втім, не означало, що католицька церква відмовилася від місіонерського служіння та християнської освіти в іммігрантському середовищі. Навпаки, воно вважалося одним з важливих завдань [4].

Одну з найбільш важко вирішуваних являє собою проблема баскського тероризму. Конференція іспанських єпископів виробила по ній свою позицію,

виходячи з того, що тероризм нічим не може бути виправданим і являє собою один з найбільш тяжких злочинів, існуючих у світі.

Щодо релігійності самих іспанців, то показовими є результати опитувань, проведених у досліджуваний період. Вони дозволяють стверджувати, що частково зменшилась кількість практикуючих католиків, зросла відповідно кількість не практикуючих та арелігійних. Третина ж іспанців залишалася тісно пов'язаною з церквою та намагається дотримуватись всіх її приписів.

Після підписання Іспанією, поряд з іншими державами, ряду міжнародних актів універсального характеру на законодавчому рівні знайшли відображення принципи пріоритету прав людини, принцип світськості держави і рівності конфесій перед законом. Тому Іспанію прийнято характеризувати як світську державу, в якій немає офіційної державної релігії.

В період консолідації демократії Іспанія не відчула конфронтації щодо наявності або відсутності у людини релігійних переконань. Відносини між державою і релігіями формувались мирно, незважаючи на розбіжності, що виникали через опозиційні настрої Католицької церкви по відношенню до законодавства про розлучення, про контроль за правом на освіту і правом на аборти (за певних умов). В досліджуваний період католицька церква прагнула знайти своє гідне місце в новій соціально-політичній системі, забезпечити справжню свободу вільного вибору ідеології та релігії. Громадяни Іспанії отримали ефективні юридичні засоби для захисту свободи своєї ідеології в суді. Взаємовідносини між державою і церквою почали будуватись на принципах автономії та незалежності.

Литература:

1. Алексеев А.В. Модели церковно-государственных отношений на примере традиционно католических стран /Алексеев А.В. // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. — 2012. — № 4–1.— С. 275–281.
2. Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы / И.В. Данилевич. — М.: Наука, 1991. — 152 с.
3. Испания. Конституция и законодательные акты. — М. : Прогресс, 1982. — 351 с.

4. Коваль Т. Б. Испанская католическая церковь о демократии и актуальных проблемах жизни страны /Т. Б. Коваль //Испания: время испытаний и нового выбора. — М. : ИЛА РАН, 2009.
5. Коваль Т. Б. Останется ли страна католической? /Т. Б. Коваль // Испания. Анфас и профиль. — М. : Весь мир, 2007. — С. 284–305.
6. Лагода Е.А. Особенности правового института свободы совести и религии в Испании / Е.А. Лагода // Общество и право. — 2010. — № 2. — С. 255–258.
7. Лагода Е. А. Конкордатная система как модель правового регулирования государственно–церковных отношений / Е. А. Лагода // Общество: политика, экономика, право. — 2010. — №2. — С. 57–60.
8. Пономарева Л.В. Испанский католицизм XX века. Институт Всеобщей истории АН СССР. Отв.редактор доктор историч.наук Л.Ю.Слезкин. — М. : Наука, 1989. — 288 с.
9. Уголовный кодекс Испании. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Ф.М. Решетникова. — М.: Зерцало, 1998. — С. 160–162.
10. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М. : Наука, 1993. — 200 с.
11. Almagro R. P. Díaz–Salazar Martín de. Política y religión en la España contemporánea/Rafael Pedro Díaz–Salazar Martín de Almagro // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1990. — N° 52. — P. 65–84.
12. Álvarez Álvarez J. R. Y José Manuel Parrilla Fernández. Iglesia y democracia: aplicaciones al caso asturiano // Publicado en El Comercio / La Voz de Avilés el 22 de abril de 2007.
13. Llamazares Fernández D. Principios, técnicas y modelos de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos/Dionisio Llamazares Fernández // Revista de estudios políticos. — 1995. — N° 88. — P. 29–62.
14. Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa // Boletín Oficial del Estado. — № 177 de 24 de julio de 1980. — P. 16804–16805.
15. Ley 24/1992 por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Federación de Entidades Religiosas Evangélicas de España // Boletín Oficial del Estado. — № 272, de 12 de noviembre de 1992. — P. 38209– 38211.
16. Ley 25/1992 por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Federación de Comunidades Israelitas de España // Boletín Oficial del Estado. — № 272, de 12 de noviembre de 1992. — P. 38211–38214.
17. Ley 26/1992 por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Comisión Islámica de España// Boletín Oficial del Estado. — № 272, de 12 de noviembre de 1992. — P. 38214– 38217.
18. Ley 30/1981, de 7 de julio, por la que se modifica la regulación del matrimonio en el Código Civil y se determina el procedimiento a seguir en las causas de nulidad, separación y divorcio // Boletín Oficial del Estado. — № 172 de 20 de julio de 1981. — P. 16457– 16462.
19. Ley Orgánica 9/1985, de 5 de julio, de reforma del artículo 417 bis del Código Penal // Boletín Oficial del Estado. — № 166 de 12 de julio de 1985. — P. 22041– 22041
20. Lopez–Muniz J. L. Martinez . Posible inconstitucionalidad parcial de la ley española de divorcio de 1981 / Jose Luis Martinez Lopez–Muniz // Revista de fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos. —1984. — N° 11. – P. 171–210;
21. Molano E. La asistencia religiosa en el derecho eclesiástico del Estado español / Eduardo Molano // Persona y derecho: Revista de fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos. — 1984. — N° 11. — P. 211–244.

22. Montero J. Ramón. Iglesia, secularización y comportamiento político en España / José Ramón Montero Gibert // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1985. — N° 34. — P. 131–160.
23. Montero J. Ramón. Religión y elecciones en España / José Ramón Montero Gibert // Claves de razón práctica. — 1996. — N° 62. — P. 26–37.
24. Montero J. Ramón. Religiosidad, ideología y voto en España / José Ramón Montero // Revista de Estudios Políticos (Nueva Época). — № 83. Enero–Marzo 1994. — P. 77–111.
25. Montero J. Ramón., Kerman Calvo Borobia, Alvaro Martínez El voto religioso en España y Portugal / José Ramón Montero Gibert, Kerman Calvo Borobia, Alvaro Martínez // Revista internacional de sociología. — 2008. — N° 51. — P. 19–54
<http://revintsociologia.revistas.csic.es/index.php/revintsociologia/article/view/108/109>
26. Rozenberg D. Minorías religiosas y construcción democrática en España (Del monopolio de la Iglesia a la gestión del pluralismo) / Danielle Rozenberg // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1996. — N° 74. — P. 245–268.
<http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/760615.pdf>

1. Alekseev A.V. Modeli cerkovno-gosudarstvennyh otnoshenij na primere tradicionno katolicheskikh stran/Alekseev A.V. // Uchenye zapiski. Jelektronnyj nauchnyj zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta. — 2012. — № 4–1.— S. 275–281.
2. Danilevich I.V. Ispytanie vlast'ju. Ispanskaja socialisticheskaja rabochaja partija v 80-e gody / I.V. Danilevich. — M.: Nauka, 1991. — 152 s.
3. Ispanija. Konstitucija i zakonodatel'nye akty. — M.: Progress, 1982. — 351 s.
4. Koval' T. B. Ispanskaja katolicheskaja cerkov' o demokratii i aktual'nyh problemah zhizni strany /T. B. Koval' // Ispanija: vremja ispytanij i novogo vybora. — M.: ILA RAN, 2009.
5. Koval' T. B. Ostanetsja li strana katolicheskaj? /T. B. Koval' // Ispanija. Anfas i profil'. M.: Ves' mir, 2007. — S.284–305.
6. Lagoda E.A. Osobennosti pravovogo instituta svobody sovesti i religii v Ispanii/E.A. Lagoda//Obshhestvo i pravo. — 2010. — № 2. — S. 255–258.
7. Lagoda E. A. Konkordatnaja sistema kak model' pravovogo regulirovanija gosudarstvenno–cerkovnyh otnoshenij / E. A. Lagoda // Obshhestvo: politika, jekonomika, pravo. — 2010. — №2. — S. 57–60.
8. Ponomareva L.V. Ispanskij katolicizm HH veka. Institut Vseobshhej istorii AN SSSR. Otv.redaktor doktor istorich.nauk L.Ju.Slezkin. — M. : Nauka, 1989. — 288 s.
9. Ugolovnyj kodeks Ispanii. Pod red. N.F. Kuznecovoj, F.M. Reshetnikova. M.: Zercalo, 1998. — S. 160–162.
10. Henkin S.M. Ispanija posle diktatury (social'no-politicheskie problemy perehoda k demokratii) / S.M. Henkin. — M.: Nauka, 1993. — 200 s.
11. Almagro R. P. Díaz–Salazar Martín de. Política y religión en la España contemporánea / Rafael Pedro Díaz–Salazar Martín de Almagro // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1990. — N° 52. — P. 65–84.
12. Álvarez Álvarez J. R. Y José Manuel Parrilla Fernández. Iglesia y democracia: aplicaciones al caso asturiano // Publicado en El Comercio/La Voz de Avilés el 22 de abril de 2007.
13. Llamazares Fernández D. Principios, técnicas y modelos de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos / Dionisio Llamazares Fernández // Revista de estudios políticos. — 1995. — N° 88. — P. 29–62.
14. Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa // Boletín Oficial del Estado. — № 177 de 24 de julio de 1980. — P. 16804–16805.

15. Ley 24/1992 por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Federación de Entidades Religiosas Evangélicas de España // Boletín Oficial del Estado. — № 272, de 12 de noviembre de 1992. — P. 38209– 38211.
16. Ley 25/1992 por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Federación de Comunidades Israelitas de España// Boletín Oficial del Estado. — № 272, de 12 de noviembre de 1992. — P. 38211 a 38214 .
17. Ley 26/1992 por la que se aprueba el Acuerdo de Cooperación del Estado con la Comisión Islámica de España // Boletín Oficial del Estado. — № 272, de 12 de noviembre de 1992. — P. 38214– 38217.
18. Ley 30/1981, de 7 de julio, por la que se modifica la regulación del matrimonio en el Código Civil y se determina el procedimiento a seguir en las causas de nulidad, separación y divorcio // Boletín Oficial del Estado. — № 172 de 20 de julio de 1981. — P. 16457– 16462.
19. Ley Orgánica 9/1985, de 5 de julio, de reforma del artículo 417 bis del Código Penal // Boletín Oficial del Estado. — № 166 de 12 de julio de 1985. — P. 22041– 22041
20. Lopez–Muniz J. L. Martínez. Posible inconstitucionalidad parcial de la ley española de divorcio de 1981/Jose Luis Martínez Lopez–Muniz // Revista de fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos. —1984. — N° 11. – P. 171–210;
21. Molano E. La asistencia religiosa en el derecho eclesiástico del Estado español/Eduardo Molano//Persona y derecho: Revista de fundamentación de las Instituciones Jurídicas y de Derechos Humanos. — 1984. — N° 11. — P. 211–244.
22. Montero J. Ramón. Iglesia, secularización y comportamiento político en España/José Ramón Montero Gibert // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1985. — N° 34. — P. 131–160.
23. Montero J. Ramón. Religión y elecciones en España / José Ramón Montero Gibert // Claves de razón práctica. — 1996. — N° 62. — P. 26–37.
24. Montero J. Ramón. Religiosidad, ideología y voto en España/José Ramón Montero // Revista de Estudios Políticos (Nueva Época).. — № 83. Enero–Marzo 1994. — P. 77–111.
25. Montero J. Ramón., Kerman Calvo Borobia, Alvaro MartínezEl voto religioso en España y Portugal / José Ramón Montero Gibert, Kerman Calvo Borobia, Alvaro Martínez // Revista internacional de sociología. —2008. — N° 51. — P. 19–54
<http://revintsociologia.revistas.csic.es/index.php/revintsociologia/article/view/108/109>
26. Rozenberg D . Minorías religiosas y construcción democrática en España(Del monopolio de la Iglesia a la gestión del pluralismo) / Danielle Rozenberg // Revista española de investigaciones sociológicas. — 1996. — N° 74. — P. 245–268.
<http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/760615.pdf>